

Comunitats pageses del comtat de Besalú (segles XII-XIII)

LLUÍS TO FIGUERAS
Universitat de Girona

Comunitats pageses del comtat de Besalú (segles XII-XIII)

Resum

Aquest capítol examina l'evolució de les comunitats pageses en el comtat de Besalú durant els segles XII i XIII. Pels volts de l'any 1100, els masos eren el tipus estandard de tinença pagesa que podia ser heretada, establerta o venuda. La servitud pels qui tenien un mas va esdevenir una característica general de les comunitats pageses i el pagament de la remença apareix al comtat de Besalú amb una notable precocitat. La inserció dels pagesos en els mercats i la comercialització també van ser característiques rellevants de l'evolució històrica d'aquest període. Finalment, amb l'exemple de Batet de la Serra es pot observar que els pagesos, actuant com a comunitat, també eren capaços de negociar amb els seus senyors.

Paraules clau: Pagesia, Comunitats, Masos, Servitud, Comercialització, Senyoria

Abstract

This chapter examines the evolution of peasant communities in the county of Besalú, during the XIIth and XIIIth centuries. By 1100 *mansi* were the standard peasant's holding, which could be inherited, leased or sold. Serfdom for those holding a *mansus* became a common feature of peasant communities and redemption fees appear in the county of Besalú with remarkable precocity. The involvement of peasants in markets and commercialization were also important characteristics of the historical evolution during this period. Finally, with the example of Batet de la Serra, it is possible to notice that peasants, acting as a community, were also able to negotiate with their lords.

Keywords: Peasantry, Communities, Mansus, Serfdom, Commercialization, Lordship

La incorporació del comtat de Besalú als dominis del casal de Barcelona, l'any 1111, és la data que farem servir com a punt de partida per analitzar l'evolució de la societat pagesa durant els segles XII i XIII. La fi de la dinastia comtal no va tenir segurament un impacte directe en la vida de les comunitats pageses, que constituïen la major part de la població de l'antic comtat de Besalú, perquè en molts sentits aquest fou un període en què es consolidaren tendències que venien de lluny. Tanmateix, aquest també va ser un temps de transformacions que en bona part són comunes a molts altres espais de la Catalunya Vella, o fins i tot al conjunt de l'Occident europeu. Per exemple, durant els segles XII i XIII hi ha signes evidents d'una multiplicació dels mercats i dels intercanvis comercials. Aquests són perceptibles al comtat de Besalú i ho són a moltes altres regions europees. Ara bé, això no impedeix observar una certa continuïtat en molts altres aspectes com per exemple el domini senyorial sòlidament implantat al comtat on algunes institucions monàstiques es remuntaven als primers moments del domini carolingi i diverses famílies nobles podien reivindicar uns dominis formats molt abans del 1100.

L'ús del concepte "comunitat pagesa" suggereix l'existència d'un col·lectiu amb uns vincles de solidaritat interns amb una estreta col·laboració entre els seus membres i que alhora pot actuar amb una notable autonomia. És en aquest sentit que Pierre Bonnassie destaca el paper de comunitats pageses catalanes a l'alta edat mitjana: el seu protagonisme en el creixement econòmic i en els equilibris político-socials.¹ Ara bé, també hi ha una tradició historiogràfica que justifica l'ús del concepte en un context

1 P. BONNASSIE, "Las comunidades rurales en Cataluña (siglos IX-XIII)", a Id. *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Barcelona, 1993, 246-263; PH. SCOFIELD, *Peasant and Community in Medieval England, 1200-1500*, Basingstoke - Nova York, 2003.

feudal. De fet les comunitats pageses catalanes aconseguiren la seva institucionalització jurídica, la seva conversió en “universitats”, en un marc senyorial.² I aquest reconeixement, semblant en les formes al que es concedia a les col·lectivitats urbanes, servia en primer lloc per donar resposta a les expectatives senyorials: servia perquè el rei o altres institucions senyorials trobessin en les comunitats uns interlocutors eficaços, amb capacitat de donar resposta a les seves exigències. La senyoria regulava molts aspectes del funcionament de les comunitats pageses. Per exemple, en els moments convulsos de les guerres remences, només l'autoritat reial va permetre la reunió de les col·lectivitats pageses. El rei va haver d'autoritzar expressament que designessin síndics i s'organitzessin per al cobrament de talles.³ Això no vol dir que les comunitats pageses haguessin deixat d'existir, però sí que ho feien amb un elevat grau de submissió política.

El concepte “comunitat pagesa” també resulta ambigu perquè els homes i dones de l'edat mitjana actuaven sovint al marge del seu entorn familiar, és a dir fora de la comunitat. L'aïllament i l'autarquia de les comunitats pageses als segles XII i XIII és una entelèquia, desmentida especialment per la creixent integració del món rural en unes dinàmiques comercials de gran abast. A més, els pagesos medievals, podien formar part de diverses “comunitats” simultàniament. La parròquia va ser en molts casos una de les principals agrupacions de la població rural, i molts documents dels segles XII i XIII situen els individus en relació amb una parròquia concreta. Però els pagesos que formaven part d'una parròquia, també se situaven en un domini senyorial, un veïnat, un cercle de parents o una confraria.⁴ Finalment el concepte “comunitat pagesa” pot suggerir una societat igualitària on els interessos familiars o individuals passen a un segon terme per darrere de la solidaritat entre els membres del grup. Evidentment no era ben bé així entre la pagesia catalana medieval. Els estudiosos han procurat documentar les desigualtats internes al si de la pagesia baix-medieval, segons diversos paràmetres.⁵ Per tant les “comunitats” medievals deixaven marge per als conflictes i les diferències internes. Aquestes canviaven i eren sensibles a les fluctuacions de la conjuntura. En resum, si utilitzem aquest concepte ha de ser al preu d'admetre una gran diversitat, de la mateixa manera que tampoc considerem la pagesia com un cos homogeni i monolític.

Les fonts escrites sobre el comtat de Besalú

Per estudiar l'espai de l'antic comtat de Besalú, afortunadament, cada cop són més les fonts arqueològiques i escrites disponibles per als investigadors. Si ens centrem en les segones, els avenços recents són considerables. A les antigues edicions de documents o registres de Francesc Monsalvatje, Pere Vayreda i Lluís G. Constans s'han afegit els volums corresponents de la “Catalunya carolíngia” i els de l'arxiu comtal, on hi ha un bloc de documents relatius al comtat de Besalú, que completen l'edició ja clàssica del *Liber feudorum maior*.⁶

També resulta particularment útil per al coneixement del comtat de Besalú en els segles XI-XII, l'edició de diplomataris d'institucions eclesiàstiques que tot i estar situades fora del comtat hi tenien part del seu domini. És el cas, per exemple, del monestir de St. Joan de les Abadesses, que tenia possessions garrotxines, i del qual s'ha publicat un excel·lent diplomatari.⁷ Ara bé, en el moment d'escriure

2 Sobre els precedents de les universitats rurals: J. M. FONT RIUS “La comunitat local o veïnal”, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 23 (*Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-IX)*), 1991, I, p. 491-576.

3 Les reunions remences i el nomenament de síndics van deixar constància escrita: M. M. HOMS, *El Sindicat remença de l'any 1448*, Girona, 2005.

4 E. MALLORQUÍ, *Parròquia i societat rural al Bisbat de Girona, segles XIII i XIV*, Barcelona, 2011.

5 F. GARCIA-OLIVER, “L'expansió (1200-1350)”, a E. GIRALT (dir.), J. M. SALRACH (coord.), *Història agrària dels països catalans. II. Edat mitjana*, Barcelona, 2004, p. 91-118.

6 S. SOBREQUÉS i altres, *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, Barcelona, 2003; G. FELIU, J. M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, Barcelona, 1999, 3 vols; I. BAIGES, G. FELIU, J. M. SALRACH (dirs.), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, de Ramon Berenguer II a Ramon Berenguer IV*, Barcelona, 2010, 3 vols.

7 J. FERRER i GODOY, *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*, Barcelona, 2009.

aquestes ratlles encara queden molts fons que esperen una acurada edició en forma de diplomatarí. Entre aquests s'hi compten els d'alguns dels principals monestirs benedictins i canòniques del comtat com per exemple St. Pere de Besalú, Sta. Maria de Besalú o St. Pere de Camprodon.⁸ Les restes dels antics arxius d'aquestes institucions es troben avui en un estat fragmentari i dispersos en diversos arxius i biblioteques, entre els quals destaca l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on es conserven alguns dels documents vistos per J. de Villanueva i altres estudiosos dels segles XVII, XVIII i principis del XIX, en els seus arxius originaris, als respectius monestirs.⁹ Són aquests arxius monàstics els que ens proporcionen la major part de dades escrites per a l'anàlisi de les comunitats pageses dels segles XII i XIII. Naturalment, cal incloure en aquest conjunt els fons procedents d'algunes institucions eclesiàstiques que, com el cas anteriorment citat de St. Joan de les Abadesses, no eren del comtat però hi tenien una part del seu domini. És el cas de la canònica de Sta. Maria de Vilabertran o de l'abadia de Sta. Maria d'Amer, institucions situades als confins del comtat de Besalú. També es poden trobar força dades referents al comtat de Besalú en els arxius de la Seu de Girona, tot i que els dominis del capítol i el bisbe es concentraven més a l'est, fora per tant de l'àmbit del comtat de Besalú. Finalment les institucions monàstiques del nord de les Alberes, com el monestir de Sta. Maria d'Arles, amb arxius avui molt fragmentaris, aporten algunes dades valuoses per a la història de la pagesia i del comtat.

L'absolut predomini d'aquesta documentació eclesiàstica, fonamentalment monàstica, és sens dubte un element a tenir compte per afrontar l'estudi de la societat pagesa. A partir de la segona meitat del segle XIII, amb els primers registres notariais conservats el volum de documents augmenta exponencialment i obre noves perspectives per a la recerca. Un bon exemple n'és la documentació notarial de l'escrivania - notaria de Santa Pau, avui guardada a l'arxiu comarcal de la Garrotxa, a Olot. La documentació conservada en diversos quaderns de l'antiga escrivania, a partir del 1278, permeten conèixer amb un detall excepcional el procés de formació de la "pobla" de Santa Pau.¹⁰

Les estructures agràries: un món de masos

Una de les característiques del món rural de la Catalunya vella durant els segles XI-XIII és el predomini d'una forma d'explotació del territori basada en els masos com a unitat de base. La omnipresent xarxa de masos apareix arreu de l'antic comtat de Besalú i se'n pot valorar la importància des d'un doble punt de vista. En primer lloc els masos eren patrimonis que ocupaven la immensa majoria de les terres dedicades a l'agricultura i un percentatge més difícil de mesurar de les terres destinades a activitats no agrícoles. Per tant els pagesos instal·lats als masos, els seus titulars, eren els responsables de la quasi totalitat de la producció agrícola en aquesta regió i segurament d'una bona part de la producció rural en el sentit més ampli. En segon lloc, els masos proporcionaven la major part de la renda dels dominis. Evidentment hi havia diverses fonts de renda per als senyors medievals, però la renda procedent de les terres dels masos era, sens dubte, una part essencial dels ingressos senyorials. A més de la renda de la terra, les famílies instal·lades als masos efectuaven molts altres pagaments i contribuïen de diverses maneres a la renda senyorial. El poder dels senyors feudals es basava en el control de les persones, és a dir en el nombre d'homes i dones que vivien en els seus dominis. En els masos vivia bona part de la població i també per això eren vitals per als nobles o les institucions eclesiàstiques del comtat.

Els masos van substituir *villas* i *villares* com a estructura bàsica del territori entre el segle X i el XII. Allí on abans de l'any mil es podia observar una xarxa de petites *villas* i *villares*, vers el 1200 hi havia masos. Els exemples són nombrosos: per exemple, l'any 957, en motiu de la nova consagració de l'església de St. Esteve de Banyoles diversos benefactors laics van oferir béns al monestir i el bisbe de Girona va cedir als monjos els drets parroquials (delmes i primícies) sobre tota una sèrie d'espais propers al

8 Per a la canònica de Sta. Maria de Besalú: H. PALOU I MIQUEL, J. M. PONS I GURI, *Un cartoral de la canònica agustiniana de Sta. Maria del castell de Besalú (segles X-XV)*, Barcelona, 2002.

9 A. TORRA, "Fondos documentales monásticos en el Archivo de la Corona de Aragón", *Memoria ecclesiae*, 6, 1995, p. 121-146.

10 J. SOLER I JIMÉNEZ, *La formació de la pobla de Santa Pau a redós del castell dels barons (1248-1331)*, Barcelona, 2008.

cenobi. En tots els casos les unitats de referència eren *villas*, *villares* o *villarunculos*, o eventualment un "terme".¹¹ Els mateixos espais en els capbreus de finals del segle XIII o principis del XIV apareixen coberts de masos. Una evolució semblant s'observa a l'oest del comtat de Besalú, als espais que envolten l'antic cenobi de St. Joan de les Abadesses. Un cèlebre reconeixement fet a l'abadessa, l'any 913, ens mostra prop de 475 homes i dones agrupats en una mica més de vint *villas* i *villares*. El mateix marc geogràfic apareix organitzat en masos a l'entorn de 1300 quan la documentació notarial de la vila de St. Joan permet tenir un coneixement prou precís del territori.¹² No és aquí el lloc per analitzar l'abast d'una transformació que era alguna cosa més que un canvi terminològic, però, indubtablement, vers 1100 els masos eren l'estructura bàsica de la societat rural al comtat de Besalú. A més, la xarxa de masos va tendir a consolidar-se durant els segles següents fins arribar a l'època moderna. És aquesta una de les permanències, una de les característiques del món rural que no van quedar alterades durant els segles XII i XIII

Els masos eren presents a tot arreu de l'antic comtat de Besalú, en els segles XII i XIII, i per tant s'adaptaven a contextos relativament diversos. Alguns eren en terres planes i fèrtils, prop de cursos d'aigua, que facilitaven una dedicació a l'agricultura més intensiva, d'altres es trobaven al cor de l'Alta Garrotxa, enmig de muntanyes i terres boscoses, on era més fàcil la ramaderia o l'aprofitament de recursos forestals. Entre aquests darrers hi havia alguns masos aïllats i situats en espais compactes, mentre d'altres formaven veïnats o es trobaven en petits pobles i disposaven d'un patrimoni força dispers, amb parcel·les escampades pel terme d'una o més parròquies. Les descripcions d'alguns masos del comtat de Besalú delimiten un espai ampli a l'interior del qual hi havia la casa, les seves dependències, les terres de conreu o altres terres aprofitables. Per exemple, l'any 1095, els senyors d'Oix, Arnau Arnau amb la seva esposa Ricars i els seus fills, Ponç Arnau i Hug Arnau, van donar a la canònica de Sta. Maria del castell de Besalú un mas dit "Cunil", situat a la parròquia de St. Miquel de Meians.¹³ Els límits d'aquest mas es confonen amb els de la parròquia de Meians: entre les parròquies de St. Julià de Ribelles, St. Martí de Talaixà, St. Miquel d'Hortmoier, St. Feliu de Monars, St. Cristòfor de Beget, Sta. Maria de Serrallonga.¹⁴ I la descripció de les pertinences inclou terres de conreu, boscos, garrigues, pastures, prats, muntanyes, horts, arbres etc. Es tracta d'una cessió de gran importància i n'és una prova la signatura del comte Bernat (II) Guillem, com a testimoni, a més de tractar-se d'un petit domini que la família posseïa des de feia diverses generacions: havia estat del pare i de l'avi d'Arnau Arnau. El mas era en un indret muntanyós i relativament aïllat, que afavoria la dedicació ramadera, tot i que el document només indica la inclusió de prats i pastures entre les seves pertinences però no diu res del bestiar.¹⁵ Els masos també eren presents des del segle XI, com a mínim, als marges orientals del comtat de Besalú. Entre la documentació procedent del domini de Santa Maria de Vilabertran es troben centenars d'exemples de masos situats a les parròquies de l'alt Empordà, a l'oest de Figueres, on es situava el límit del comtat. Un d'aquests és el mas que un tal Guifré Seguer va donar a la canònica l'any 1092. El mas estava

11 Els laics Oliba, Ansemund, Truiter, Argemir, Ademar, Beró, Guifré, Onorat, Adalbert i Seniofred, en motiu de la consagració van cedir a la comunitat benedictina drets i béns situats a *villare Deovota* (comtat de Girona) *villa Gafarise* (comtat de Besalú), *villa Lobaría* (comtat de Besalú) a més de terres i vinyes situades *in termino* de Borgonyà (comtat de Girona) o Porqueres (comtat de Besalú). El bisbe Arnulf va cedir als monjos els delmes i primícies de *villa* de Guèmol amb l'església de St. Pere, *villa* Miànigues amb l'església de St. Romà, *villare* Patrici (?), *villare* Puigpalter, *villare* Agelaga (a Puigpalter), *villa* Figueroles (a Fontcoberta), *villare* Ermedàs (a Fontcoberta), *villa* Perduts (a Serinyà), *villarunculos* de Pujals, *villare Dioni* (a Lió?), *villare* Qucuciago (Cutzach a Usall); SOBREQÜÉS, *Catalunya Carolíngia...*, doc. 325, p. 293-295.

12 G. FELIU, "Sant Joan de les Abadesses. Algunes precisions sobre l'acta judicial del 913 i el poblament de la vall" a *Homenatge a la memòria del professor Dr. Emilio Sáez*, Barcelona, 1989, p. 421-434. I per una identificació dels masos dels capbreus baix-medievals: P. COSTA, M. D. SANTANACH, *La pagesia a Sant Joan de les Abadesses. Des de la repoblació de la Vall fins als nostres dies*, Girona, 1996. Una evolució semblant pot ser seguida amb més detall en algunes poblacions del Vallès Oriental: M. AVENTÍN, *Vilamajor, 872-1299: de la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*, Sabadell, 1990.

13 Biblioteca de Catalunya (BC), (pergs. Sta. Maria de Besalú), perg. 9075, regest a F. MONSALVATJE, *Notícies històriques*, Olot, 1889-1919, vol. XI, (*Colecció diplomàtica del condado de Besalú.1*), doc. 371.

14 El límit septentrional en el document és la llunyana parròquia de Sta. Maria de Serrallonga, al vessant nord del Comanegra, al Vallespir, quan la resta de límits es situen molt més a prop del lloc de Meians.

15 Una altra cessió a Sta. Maria de Besalú en un indret molt proper, l'any 1160, consistia en uns molins a la parròquia de Sta. Maria d'Escales, entre Oix i Talaixà, una *villa* amb pastures, un conjunt qualificat d'"honor" (BC. 9517, regest MONSALVATJE, *Notícies històriques...*, XI, doc. 526, cessió de Bernat d'Oix, esposa i germans a Sta. Maria de Besalú).

situat en un indret de la parròquia de Darnius anomenat el Prat i també tenia uns límits geogràfics compactes, a la vora del riu Ricardell. El mas incloïa un camp, un hort amb oliveres i altres arbres, terres, vinyes i camps de lli.¹⁶

Aquests exemples no són, però, representatius del conjunt de masos: als documents dels segles XI-XIII la majoria de masos no apareixen descrits amb un territori compacte al seu entorn. Els escrivans s'acontenten amb identificar-los a través del nom de la persona que hi viu o amb un topònim. Tal com sabem per èpoques més tardanes molts masos no tenien un espai compacte i per tant era impossible donar-ne uns límits tan simples com els del mas Prat de Darnius. Ara bé, els exemples esmentats sí que són representatius de la presència generalitzada dels masos al comtat de Besalú, a l'entorn de 1100. Se'n troben a quasi totes les parròquies de les que s'han conservat documents. A diferència de la remota parròquia de St. Miquel de Meians, en la majoria de parròquies hi havia diversos masos i el seu nombre suggereix una densitat important. En alguns casos els masos, o més exactament les cases on vivien els titulars dels masos, estaven situades en pobles, a tocar d'altres cases, tal com succeïa a Llers. Per exemple, l'any 1231, Bernat Batlle i Jordana venien el seu mas situat a la cellera de Llers, al costat del celler d'Arnau Roig, la casa del batlle Ramon i els murs i horta del castell.¹⁷

Amb tot, cal esperar els grans inventaris notariais de la baixa edat mitjana, els capbreus, per poder-ne reconstruir el mapa encara que sigui de manera aproximada.¹⁸ Només llavors és possible certificar que els masos ocupaven la major part de les terres conreables. Els capbreus també permeten constatar que els masos medievals sovint tenien terres no conreades: espais boscosos, prats o erms que en altres regions formaven part dels espais d'ús i possessió col·lectiva de la comunitat. Per exemple, dels masos que Elliardis i el seu espós Isarn van cedir a Sta. Maria de Vilabertran, l'any 1085, es diu que incloïen a més de terres i vinyes, boscos i rouredes.¹⁹ Una descripció semblant era la que acompanyava el mas de Meians cedit pels senyors d'Oix a Sta. Maria de Besalú.

Durant aquest període - segles XI-XII - es va consolidar la tendència a articular els dominis senyorialmentals en masos. Quan el rei Pere I el Catòlic, necessitat de diners, va recórrer a institucions eclesiàstiques com el monestir de St. Pere de Besalú, es van fer servir els masos com a unitat de mesura fiscal. En un document del 1207 el rei va reconèixer haver rebut la quantitat de deu sous per cadascun dels masos d'aquest domini monàstic en el marc d'un subsidi general ofert al rei.²⁰

Els masos eren unitats bàsiques de les senyories a través dels quals s'exercia el control damunt les terres i els homes. Les famílies aristocràtiques posseïen masos que podien cedir-se de manera aïllada i en part això explica la pluralitat de senyors de masos en un mateix terme parroquial. Alguns monestirs, fundats abans del segle XI, tenien extensos dominis que durant la baixa edat mitjana també s'organitzaven en masos i permetien als abats esdevenir els senyors de quasi tots els masos d'una parròquia o d'una vall. Així succeïa a la vall de Mieres, sota el domini de l'abat de St. Esteve de Banyoles, o a la vall d'Amer que formava el cor del domini de Sta. Maria d'Amer.

16 Els límits geogràfics del mas eren a orient el torrent que discorre de Darnius a Biure, a sud un altre torrent fins a Rocamalera, a occident el Portell i al nord el prat d'un tal Enga. El curs del Ricardell que prop de Darnius té un sentit O-E, enlloc de N-S, permet suposar que el mas Prat era prop de l'actual mas Genís (BC, perg. 5501; J. M. MARQUÈS, *Scriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Figueres, 1995, n. 198, 1092, ...*in loco qui vocatur ad ipsum Pratum mansum unum cum campo qui ibidem est et cum ipso orto cum ipsis olivariis et unversis arboribus et terris et vineis et linariis sibi apendentibus*). Un altre mas situat entre les parròquies de Llers i Figueres, es va cedir amb totes les seves pertinences i adjacències, situades al voltant del mas o casa (BC, perg. 5554; MARQUÈS, *Scriptures...*, n. 179, 1090, ... *cum omnibus tenedonibus suis et pertinentiis et adiacentiis que nos habemus in circuitu eiusdem mansi*).

17 Arxiu Diocesà de Girona (ADG), pergs. St. Pere de Besalú, n. 16.

18 J. BOLÒS, *El mas, el pagès i el senyor*, Barcelona, 1995, p. 97-116.

19 BC, perg. 9726, 1085; MARQUÈS, *Scriptures...*, n. 124; ... *scilicet teras laboratas et eremas, vineas et olivarias et ruviras et boscis et arbores et fontes et rivos* amb tot el que pertany *ad usum et servitium iamdictorum mansorum*.

20 T. N. BISSON, "El senyoriu reial sobre Besalú: a propòsit de tres privilegis de Pere I per a Sant Pere de Besalú", a *III Assemblea d'estudis*, Besalú, 1976, p. 35-42. Hi ha constància de les demandes fetes a altres institucions eclesiàstiques, com per exemple St. Esteve de Banyoles, en el marc d'aquest mateix subsidi: P. ORTÍ, "La primera articulació del estado feudal en Catalunya a través de un impuesto: el bovaje (ss. XII-XIII)", *Hispania. Revista española de historia*, 61/209, 2001, p. 967-997.

En altres llocs el domini dels masos estava molt més fragmentat, sobretot on aquests eren en mans de famílies aristocràtiques relativament modestes. La fundació de la canònica de Sta. Maria de Vilabertran va atreure donacions pietoses de molts nobles del comtat de Besalú que van permetre-li constituir un domini en poc més d'una generació, durant el darrer terç del segle XI i primer terç del següent. A la mateixa parròquia de Darnius on es situava el mas Prat, cedit a la canònica l'any 1092, els canonges van rebre dos altres masos d'una tal Guilla segons el seu testament del 1115, el mas Polvorell cedit per un tal Ademar segons una confirmació del 1139, i un mas dit Morer per un llegat previst al testament de Bernat Otó, del 1124.²¹ En dècades successives els canonges encara van poder obtenir més masos a Darnius a través dels testaments de Bernat d'Avinyó de l'any 1172: un mas, mig mas i una borda a Arnera, i de Pere de Llers del 1192: un mas a Arnera, mig mas a Montroig i censos i drets damunt dos altres masos de la mateixa parròquia. Durant el segle XIII encara es va poder eixamplar el domini de Vilabertran a Darnius amb més donacions.²² Per tant abans de la irrupció dels canonges en aquesta parròquia empordanesa el domini de la terra apareixia fragmentat en masos que depenien de diversos senyors laics. La fundació de Vilabertran va acabar concentrant en les seves mans una part important d'aquests masos, però això no havia fet desaparèixer del tot els petits dominis de les famílies aristocràtiques, malgrat el degoteig de masos i donacions pietoses a favor de la canònica.

El mateix procés observat a la parròquia de Darnius, es produí amb ritmes i intensitats diferents en altres parròquies de la mateixa part oriental del comtat de Besalú. A prop Maçanet de Cabrenys diversos masos van ser cedits a la canònica de Vilabertran durant el darrer quart del segle XI, especialment a la parròquia de St. Pere dels Vilars (*Vilare Olibano*) i a Tàpies o Tapis. També abans del 1100, els canonges de Sta. Maria van rebre en donació masos a les parròquies de Terrades, Cistella, Vilarig, l'Estela, St. Martí Sesserres, Biure, St. Llorenç de la Muga (lloc dit Pausada on hi havia un castell), Ordís, Vilanant, Avinyonet de Puigventós, Borrassà, Vilademires, Lladó i Navata; als quals caldria afegir, evidentment, alguns masos situats al comtat de Peralada. La constitució d'aquest gran domini territorial ens revela que, tal com s'ha dit, els masos eren presents en diversos contextos geogràfics, des de les Alberes i espais relativament muntanyosos fins indrets de la plana empordanesa més propera a Figueres i Peralada.

Les donacions de masos a Sta. Maria de Vilabertran mostren que en la transmissió successòria dels dominis aristocràtics era habitual la cessió de masos separatament. És a dir, a través de testaments i donacions els masos canviaven de mans i així es multiplicava la dispersió i fragmentació dels patrimonis. Alguns nobles repartien masos entre familiars i institucions eclesiàstiques com a llegats testamentaris. L'any 1106, Berenguer Ramon, en el seu testament, cedia als canonges de Vilabertran un mas a St. Miquel d'Avellanacorba, a la vall del Bac, i un altre a Sta. Margarida de Bianya; al St. Sepulcre de Palera, la seva part d'un mas a Tapioles; a l'església d'Argelaguer, part d'un altre petit mas (*mansioli*); a St. Llorenç (de Sous) confirmava un altre mas que ja els havia donat; a la seva germana cedia la seva part d'un mas a St. Cristòfol les Fonts i un altre a Lligordà; a la seva neboda part d'un altre mas i altres llegats.²³ Evidentment el patrimoni de Berenguer Ramon incloïa altres elements que no eren masos: alous, vinyes, etc. però indubtablement els masos o les parts de masos ocupaven un lloc preponderant en el seu domini. Aquest exemple ens demostra, a més, que els dominis de les famílies nobles ja estaven fortament fragmentats i dispersos. Abans de fer testament, els béns i drets de Berenguer Ramon anaven des d'Olot i la vall de Bac, fins a Montagut, Tapioles i Lligordà.

21 Testament de Guilla: Biblioteca de Catalunya (BC), perg. 10.094; Definició del mas Polvorell: Arxiu Diocesà de Girona (ADG), pergs. Vilabertran, n. 69 i testament de Bernat Otó: BC, perg. 9955. Respectivament, MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 384, 498 i 437. El mas Morer podria ser l'actual Moren. El text el situa a Arnera, possiblement un veïnat situat a la vora del riu del mateix nom.

22 Testament de Bernat d'Avinyó: BC, perg. 10.004. Testament de Pere de Llers: BC, pergs. 9.043 o 10.006; respectivament MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 596 i 664. La documentació conservada esmenta encara a Darnius un mas Romagueres de Darnius que formava part de l'alou que un tal Galceran havia donat a la canònica, l'any 1093, i un mas Olivet que una tal Maria de Gorgues cedia a la seva filla en el seu testament del 1184 (BC, pergs. 9649 i 9025, respectivament MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 210 i 640). A principis del segle XIII s'esmenten també els masos Queres al veïnat de Bosquerons, el mas Ricardell i el mas Soler de Darnius (BC, pergs. 9981, 5527, 10.085, MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 734, 748 i 766).

23 BC, perg. 9951, 1106; MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 290.

La tendència a la dispersió i a la circulació dels masos no es va aturar durant el segle XII. En el ja esmentat testament de Pere de Llers, del 1192, s'observa que els masos cedits a Vilabertran es trobaven repartits per diverses parròquies de la zona oriental del comtat de Besalú: St. Llorenç de la Muga, Darnius, Terrades i Banyoles. I Pere de Llers tenia, encara, béns i drets en altres llocs com Beget, Camós i Llançà. Si es té en compte que alguns dominis eclesiàstics es van formar a través de donacions provinents de famílies aristocràtiques no ha de sorprendre que la dispersió i la fragmentació en siguin també una característica habitual. Fins i tot allí on els monestirs posseïen un conjunt important de masos i terres, es possible que hi hagués ben a prop masos i terres d'altres senyories. En resum, la fragmentació de la senyoria, habitual ja des del segle XI, feia que les comunitats pageses no estiguessin sempre sotmeses a un sol senyor i que l'espai d'una mateixa parròquia estigués repartit entre diverses senyories.

Els documents ens mostren els masos dels segles XI-XII sobretot des d'una perspectiva senyorial, però la documentació més detallada i abundant del segle XIII permet constatar que els masos eren sobretot els patrimonis dels pagesos. Les diverses peces de terra conreada, vinyes, hortes, prats o camps que conformen un mas eren un patrimoni que els pagesos es transmetien hereditàriament. A partir del segle XIII era habitual que els pagesos s'adrecessin als notaris per fer escriure els seus contractes matrimonials, heretaments o testaments.²⁴ Malgrat les ocasionals interferències senyorials quan faltava la descendència directa o en cas de minoria d'edat dels hereus, el principi de la transmissió successòria dels masos i les seves terres no es posava en dubte. L'abat de St. Pere de Besalú, l'any 1197, va concedir a Bernat Castell i la seva esposa Ermessenda, el mas Pujades (*Pugada*) de Vilanant amb totes les seves pertinences, que abans havia estat del seu pare i per això va cobrar-los 30 sous. Però, és probable que aquesta formalitat es degués sobretot al fet que juntament amb el mas es transmetia la batllia del domini del monestir a Vilanant.²⁵ A partir del segle XIII, en casos de successió directa els senyors es limitaven a acceptar els hereus. Com és ben sabut una de les característiques de la servitud pagesa era precisament que els senyors podien exigir un pagament en cas que el titular del mas morís sense descendència (eixorquia). Però tampoc l'eixorquia permetia als senyors aprofitar l'ocasió per quedar-se amb els masos dels seus pagesos morts sense descendència.

Els pagesos dels masos podien adquirir terres d'altres dominis i això explica que a la baixa edat mitjana els masos sovint fossin un petit conglomerat de peces que depenien de dominis diversos i que devien pagaments diferents. En una data imprecisa del segle XIII, Arnau d'Ordis va fer un petit inventari (capbreu) dels seus drets, recentment adquirits, a la parròquia de Borrassà. Hi figurava en primer lloc el mas Trull que llavors tenia com a titular Elisenda filla de Ramon de Trull. El mas incloïa quatre camps un dels quals amb vinya, una casa amb celler i pati al poble de Borrassà, un quadre de terra, un clos amb oliveres davant l'era del mas i un altre petit quadre de terra. Però, l'any 1174, Arnau de Trull havia obtingut del cavaller Ramon de Borrassà, dues feixes de terra més (*in pagesia*), una dita les Arenes i l'altra les Olives, a canvi d'una part de la collita i un petit pagament de dotze diners. Anys abans, el capellà i clergues de l'església de St. Andreu de Borrassà havien cedit a Pere Trull i el seu nebot Arnau un camp (*in pagesia*), o més exactament havia reduït la renda que en pagaven els estadants del mas Trull.²⁶ Per tant els ocupants del mas Trull el tenien pel senyor Arnau d'Ordís, i abans per Berenguer de Pontós, però, a més, tenien terres per l'església parroquial i pel cavaller Ramon de Borrassà. Segurament el mas Trull era un mas important i la seva transmissió successòria estava ja clarament establerta fins al punt que en aquests documents del segle XII els que hi vivien havien adoptat el nom del mas com a cognom familiar. El control del mas permetia també disposar dels seus components i segregar-ne parts si era necessari. Per exemple, l'any 1214, Arnau de Trull va cedir al seu germà Pere, 160 sous, 3 sesterades

24 L. DONAT PÉREZ, X. MARCÓ MASFERRER, P. ORTÍ GOST, "Els contractes matrimonials a la Catalunya medieval" a R. ROS MASSANA (ed.), *Els capítols matrimonials*, Girona, 2010, p. 19-46.

25 Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona, pergamins diversos, St. Pere de Besalú, n.1.

26 Arxiu Diocesà de Girona (ADG), perg. Pia Almoïna, Borrassà, n. 542 (1174), 543 (1214), 672 (Capbreu sense data) i 674 (Nota de les prestacions que satisfà el mas de Trull).

de vinya, una tina, un joc de roba de llit i una casa al costat de l'església de Borrassà a canvi de la seva renúncia a l'herència paterna, és a dir els drets al mas Trull. Segurament la difusió cada cop més àmplia de la successió impartida a favor d'un únic fill, l'hereu, feia que aquesta mena d'acords no impliquessin en general la distribució i circulació de terres dels masos.

No només era possible per als pagesos transmetre hereditàriament els masos; la documentació del segle XIII ens demostra que també podien cedir parcel·les i adquirir-ne de noves, i canviar per tant la configuració dels seus patrimonis participant d'un mercat de la terra prou actiu.²⁷ Les compra-ventes de terres van esdevenir quelcom habitual, com a mínim a partir del segle XII, quan es van difondre per la regió de Girona les normes de l'emfiteusi. Segons el marc emfiteutic, qualsevol transacció suposava el pagament d'un lluïsmo al senyor a canvi del seu consentiment tàcit. En la pràctica això vol dir que les vendes eren prou habituals i que difícilment els senyors s'oposaven a les transaccions entre els pagesos dels seus dominis. Alguns dels rars contractes agraris del segle XII contenen ja la clàusula que permetia l'alienació de les terres a tercers tot i que també es feia constar "salvat el dret del senyor". Per exemple, en l'establiment d'una peça de terra al costat de l'església de St. Martí de Capellada, a Besalú, per part del prior de Sta. Maria, l'any 1199.²⁸ Els primers testimonis de compra-ventes dins d'un domini amb esment del lluïsmo pagat al senyor es solen situar en un ambient urbà. Així, l'any 1180, Joan Roig va vendre a Guillem de Devesa i família unes cases a Besalú per les quals es van pagar 50 sous, però a més s'hi fa constar que el senyor, el prior de Sta. Maria de Besalú, donava el seu consentiment a la transacció, i per això rebia del comprador 10 sous suplementaris.²⁹ El mercat de la terra era freqüent com també ho eren les permutes o els sots-establiments, és a dir les cessions més o menys perpètuas de parcel·les del mas a canvi d'un cens, o els empenyoraments de terres.

La transmissió del patrimoni per part de les famílies pageses va anar lligada a un creixent ús d'escriuans i notaris per enregistrar els actes familiars que justificaven la possessió dels masos i les terres. També les adquisicions a través de contractes o de compres eren motiu d'acudir al notari per obtenir-ne un document escrit amb la garantia de la fe pública notarial. Per tant, no és estrany que sigui en aquest context quan es comencen a constituir els arxius patrimonials de pergamins en alguns masos. Els exemples són nombrosos tot i que el coneixement d'aquests arxius és encara molt fragmentari: alguns s'han incorporat als arxius comarcals, i d'altres es preserven *in situ*.³⁰

La circulació de terres, a través del mercat o per la via dels repartiments successoris servia per crear i ampliar les desigualtats entre les famílies dels masos. Algunes podien acumular més i millors terres que d'altres. Alguns, com el ja esmentat Pere de Trull, s'havien d'acontentar amb molt menys que un mas i per tant estaven condemnats a viure de manera una mica al marge del món dels masos, en petites cases construïdes prop de l'església parroquial o en les masoveries, cabanes i petits masos que proliferen en la documentació, com unitats secundàries vinculades als grans masos. Els capbreus de la baixa edat mitjana acostumen a mostrar aquestes desigualtats i l'eventual diferenciació entre els pagesos propietaris dels masos i els altres.

Els masos com a patrimonis pagesos tenien la seva pròpia dinàmica i podien, eventualment, reunir terres de diverses senyories. Però aquesta fragmentació i fluïdesa dels masos s'acompanyava d'una vinculació única envers el senyor del mas. La servitud, difosa a partir del segle XII, va servir per reforçar aquest vincle entre els ocupants dels masos i els senyors precisament quan la conjuntura afavoria una major mobilitat tant dels patrimonis com de les persones.

27 J. M. SALRACH, "El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de las fuentes catalanas", *Hispania. Revista española de historia*, LV/191, 1995, p. 921-952.

28 BC, (pergs. Sta. Maria de Besalú), perg. 9521, 1199.

29 BC, (pergs. Sta. Maria de Besalú), perg. 9163, 1180. Regest a MONSALVATJE, *Noticias históricas...*, XI, doc. 566.

30 P. GIFRE, J. MATAS, S. SOLER, *Els arxius patrimonials*, Girona, 2002. Alguns pergamins procedents dels arxius patrimonials d'alguns masos s'inclouen per exemple al Diplomatar de Banyoles de L. G. Constans. Per exemple al volum II consten alguns pergamins de l'arxiu del mas Salvatella de Fontcoberta dels segles XI-XII, referents a la formació patrimonial del mas (docs. 106, 128, 191, etc.) o de l'arxiu del mas Illa de Serinyà (doc. 145, 174, 192, etc.).

La servitud de la pagesia dels masos al comtat de Besalú

El procés de difusió de la servitud va produir-se al comtat de Besalú de manera molt precoç. Aquesta és una de les regions històriques de Catalunya on trobem alguns dels primers indicis de la implantació de la vinculació personal dels pagesos dels masos i de la seva conversió en homes propis i solius. El comtat de Besalú també proporciona alguns dels exemples més antics de cobrament de la “remença” per poder abandonar el mas, un dels trets distintius de la servitud catalana medieval. Amb tot, les característiques de la servitud del comtat de Besalú no difereixen de les que es consideren pròpies de la Catalunya Vella o com a mínim de la diòcesi de Girona.

La difusió de la servitud entre els pagesos dels masos és un dels grans canvis que es van produir durant el segle XII i principis del XIII i que marquen una diferència amb el període anterior. La documentació conservada és relativament escassa però suggereix que el procés es va produir de manera sincronitzada en senyories de naturalesa diversa del mateix comtat. Aquest canvi, però, no s'entendria sense la prèvia difusió dels masos com a estructura fonamental d'organització dels dominis senyorials i com a patrimoni pagesos. La introducció de la subjecció servil permetia als senyors dels masos tenir un control damunt del patrimoni dels pagesos, independentment de quina fos la configuració final d'aquest.

Des de principis del segle XII, molts masos s'identificaven pel nom de l'habitant principal. Aquest era el cas de molts masos cedits a monestirs i canòniques del comtat de Besalú per part de famílies nobles. Per exemple, el mas de Puigpardines que Guillem Guillem va cedir a Sta. Maria de Besalú, l'any 1113, era el mas on vivia Pere Sesmund.³¹ El verb utilitzat per relacionar l'home amb el mas podia ser *habitare*, però també *tenere* i *laborare*. En el testament de Guillem Miró, també del 1113, els dos masos de St. Esteve d'en Bas cedits a Sta. Maria de Besalú eren tinguts per Arnau Ponç i Pere Sunyer.³² Una mica més endavant les descripcions dels masos tendeixen a incloure els homes i dones que hi viuen.³³ És discutible fins a quin punt aquestes referències als habitants dels masos es poden considerar un antecedent de la servitud dels remences. Segons Paul Freedman seria abusiu considerar-ho un signe d'asserviment doncs es tracta només d'una al·lusió als drets dels senyors sense que aquests s'hagin de considerar necessàriament un sinònim de servitud.³⁴ Vers el 1200 els indicadors de la servitud eren força més explícits: els habitants dels masos van passar a ser qualificats d'homes “propis” i “solius”. El document, citat anteriorment, on constava el nom dels habitants del mas Trull de Borrassà, s'hi diu que aquests van reconèixer ser homes propis i solius del seu senyor, Arnau d'Ordís. Aquesta terminologia també s'aplicava a diverses categories de vassalls nobles i en molts sentits la dependència servil dels pagesos dels masos els convertia en vassalls dels seus senyors. El ritual de l'homenatge i el jurament de fidelitat, característics de la noblesa, van ser exigits als pagesos com demostren els capbreus i altres documents on els pagesos reconeixien ser els homes “propis” del seu senyor.³⁵ Els seus masos es podien considerar tinences feudals, tal com va assenyalar P. Bonnassie, concedides a canvi de la fidelitat i un servei en forma de treball i renda - enlloc del servei d'armes característic dels vassalls nobles.³⁶

Entre les principals restriccions imposades per la servitud dels pagesos dels masos hi havia la de fer residència continuada al mas, o segons l'expressió pròpia dels documents baix-medievals “fer-hi foc”, la qual cosa convertia als pagesos en “afocats”. Aquesta mena de restricció s'assimilava a la fórmula,

31 BC (pergs. Sta. Maria de Besalú), perg. 9083, 1113.

32 BC (pergs. Sta. Maria de Besalú), perg. 9552, 1113. Regest a MONSALVATJE, *Notícies històriques...*, XI, doc. 426.

33 Per exemple, a la parròquia de Maçanet de Cabrenys, l'any 1128, el mas on vivia Sigebert a Tapis, incloua en la seva descripció els seus homes i dones (*homines vel feminas qui in eo habitant vel ubicumque sint*). Una expressió semblant apareix en les descripcions d'altres masos de la mateixa parròquia com el mas on vivia Dalmau a Vilardellet o el mas on vivia Arnau Esteve a Mieroles, al veïnat de Tapis (BC, perg. 5529, 9008 i 9677; MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 453, 517 i 532).

34 P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, 1993, p. 96-97.

35 Sobre els reconeixements servils: R. LLUCH, *Els remences. La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*, Girona, 2005, p. 49-124.

36 P. BONNASSIE, “Le servage: une sous-féodalité? Le témoignage des documents catalans (fin XIe-XIIe siècle)”, *Mélanges de l'École Française de Rome (Moyen âge)*, tome 112, 2000-2, p. 643-661.

emprada sovint en les convinences feudals, que exigia als castllans nobles estar permanentment (*die et quotidie*) al castell. Paradoxalment l'obligació de fer residència permanent al mas va anar acompanyada de la difusió d'una taxa, la redempció o remença, que precisament feia possible trencar aquest compromís i abandonar el mas. N'hi havia prou amb pagar una quantitat de diners – sovint modesta – per a poder deixar el mas i instal·lar-se en terres d'un altre senyor. El procés implicava deslliurar-se dels vincles de dependència per poder segellar-ne uns de nous.

La redempció o remença que dóna nom a la categoria de pagesos asservits a la Catalunya Vella era juntament amb els altres mals usos un dels indicadors de la servitud. P. Freedman i G. Feliu, entre d'altres, s'han dedicat a resseguir algunes de les primeres mencions de la redempció servil i dels mals usos.³⁷ Algunes de les primeres referències al pagament de la redempció provenen del comtat de Besalú que sens dubte es pot considerar un dels llocs on va néixer la servitud dels remences. Per exemple es conserven un parell de documents dels anys 1181 i 1189 pels quals els senyors del castell de Sales cobren la remença d'homes del seu domini. En el primer cas es tracta d'un tal Pere que es lliurava en cos i ànima a la canònica de Sta. Maria de Vilabertran, però que, a més, pagava a Galceran i Sibil·la de Sales 36 sous barcelonesos per a poder-se convertir en l'home dels canonges.³⁸ En el segon exemple, un home anomenat Martí de la parròquia de Sta. Eulàlia de Pontós pagava 27 sous a Ot de Sales per obtenir-ne la cessió dels drets sobre la seva persona i la dels seus fills en el moment de convertir-se en home de la canònica de Vilabertran.³⁹ Molt més precoç és el cas d'un tal Tizó que l'any 1140 va pagar 8 sous per poder-se deslliurar dels vincles de dependència que el lligaven a Bernat Adalbert de Navata i convertir-se en home de Vilabertran.⁴⁰ En canvi un document del 1126, que inclou les redempcions dels homes i dels masos a la llista dels drets senyorials de Milany i que des d'Eduardo de Hinojosa s'ha considerat una de les més antigues referències de la remença és probablement un document fals.⁴¹

En aquests casos i alguns més que podrien citar-se es tractava de pagaments de la remença per part d'homes que abandonaven el domini d'un senyor laic per passar a integrar-se al domini d'una institució eclesiàstica, però també es cobraven remences d'homes propis que passaven d'un domini laic a un altre. Per exemple, l'any 1192, un home anomenat Bernat de Perduts, va pagar 16 sous per enfranquir-se de Sibil·la de Queralt i lliurar-se a Bernat de Serinyà. Perduts és precisament el nom d'un veïnat de Serinyà on possiblement vivia el serf Bernat.⁴² A no gaire distància d'aquest indret, un dels homes del mas Illa, Pere, fill de Bernat, va pagar 90 sous barcelonesos a Ramon de La Miana i la seva muller Ermessenda per alliberar-se del seu domini i passar al de Pere Scherd de Serinyà, del qual podria tornar a sortir pagant 5 sous més.⁴³ Lògicament, també les institucions eclesiàstiques cobraven redempcions durant aquest període, a l'entorn de 1200, dels qui abandonaven masos dels seus dominis. La mateixa canònica de Vilabertran que era el destí dels pagesos redimits pels Sales o els Navata també exigia redempcions dels pagesos dels seus masos. Un acord del 1217 entre l'abat de Vilabertran i els habitants del mas Cerol, a la parròquia de Garrigàs, establí diversos pagaments i sobretot el preu a pagar per tots els qui sortissin del mas: 2 sous per les dones i 10 pels homes.⁴⁴ Sabem que ben aviat, durant el

37 FREEDMAN, *Els orígens...*, pp.125-131; G. FELIU, "Els antecedents de la remença i els mals usos", *Quaderns de la Selva*, 13, 2001, p. 209-228 (reeditat a Id., *La llarga nit feudal. Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, 2010, p. 153-168).

38 BC, perg. 9821, 1181; MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 631.

39 En el document apareix també la signatura de Pere de Sales, Ramon Guillem de Lligordà i el capellà de Tortellà. Es coneix encara una altra redempció cobrada pels Sales: l'any 1211, Arnau de Sales enfranqueix de la servitud el seu home dit Bernat Massip, de St. Llorenç de la Muga, que es trasllada al domini de Vilabertran (BC, 8966, 1189 i BC, Ms. 729 – III (*Sacrae antiquitatis Cataloniae Monumenta*), fol. 228v; MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 652 i 744).

40 BC, 9553, 1140. MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 505.

41 E. DE HINOJOSA, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*, Madrid, 1905, p. 215; FELIU, "Els antecedents...", p. 209-228.

42 Pergamí procedent de l'arxiu de Ros de Terradelles: L. G. CONSTANS, *Diplomatari de Banyoles*, Banyoles, 1987, vol. II, doc. 184, p. 208. L'any 1151, a Perduts hi havia un mas del domini comtal, al costat d'un altre a Budellers segons els capbreus comtals: T. N. BISSON, *Fiscal Accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*, Berkeley-Londres, 1984, vol. II, p. 17.

43 ADG, pergs. Pia Almoina, Borrassà, n. 544 (1225).

44 BC, perg. 5497, 1217; MARQUÈS, *Esriptures...*, n. 759.

segle XIII, es va imposar per costum una quantitat fixa per a les redempcions de les noies verges però solia ser més flexible la quantitat exigida dels homes o de les vídues. En tot cas l'acord mostra que ja a principis del segle XIII s'exigia la redempció no només en casos d'abandó total del mas, sinó de manera més rutinària per cada fill o filla del mas que el deixava per instal·lar-se en un altre domini. Per exemple per casar-se amb algú d'un altre mas, un dels casos més freqüents que justificaven el pagament d'una remença.⁴⁵

Vers 1200, la penetració d'una nova cultura jurídica va fer possible formular en termes de servitud - llibertat, les autodonacions, els reconeixements o els enfranquiments dels pagesos dels masos. Per exemple, l'any 1215, Saurina de Palera va cedir al monestir de St. Daniel de Girona, el mas Figuera de la parròquia de Palera. El document especificava que si Arnau de Figuera, del dit mas, volia redimir-se hauria de pagar 5 sous a les monges. És a dir, establia anticipadament el preu de la redempció. Però l'expressió utilitzada era "si ell volgués redimir-se o treure's del coll el jou de la servitud" (*iugo servitutis*).⁴⁶ En el mateix sentit, quan l'any 1225, Pere del mas Illa de Serinyà era enfranquit un cop pagada la redempció, el seu senyor precisava que l'acte afectava a Pere, el seu cos i tot la seva progenitura, i que per tant quedava lliure ell i els seus descendents (*sis liber*).

Malgrat els progressos d'una servitud que s'anava imposant i generalitzant amb l'ús d'unes fórmules cada cop més precises i adaptades a les idees heretades del dret romà, la servitud, tal com ens apareix al segle XIII, tenia un impacte limitat en la vida quotidiana. En general, les redempcions eren quantitats relativament modestes que no impedièn la mobilitat dels pagesos sinó que, sobretot, van ser un instrument per regularitzar-la. En canviar de mas els pagesos havien de deslliurar-se dels seus vincles de dependència envers el senyor del seu mas per tal de ser lliures de sotmetre's a un nou senyor. Tot plegat era un procés força rutinari que en cap cas qüestionava els drets dels pagesos. Els pagesos dels segles XIII i posteriors posseïen els masos i les terres, en tenien el domini útil, segons la terminologia emfitèutica.

Un factor que va ajudar a consolidar la servitud i més concretament el mecanisme de la remença fou precisament la mobilitat creixent de la pagesia. Un fenomen prou evident durant la segona meitat del segle XII i bona part del XIII. J. Vicens Vives i altres historiadors van suposar que la servitud dels remences era un intent de frenar les emigracions cap a les terres de nova conquesta dels segles XII i XIII.⁴⁷ Com ja s'ha dit la remença no servia per evitar les migracions sinó per regular-les. No tenim gaires proves de moviments de població importants des del comtat de Besalú cap a els territoris del sud o de les illes. En canvi resulta més fàcil documentar migracions de curt radi d'acció cap a les ciutats i viles del comtat, velles i noves, que llavors experimentaven una notable expansió demogràfica. La capital, Besalú, va ser un lloc de destí per a immigrants procedents de l'entorn rural. També ho van ser les viles monàstiques de Banyoles, Olot o Camprodon i les fundacions reials com Figueres, a les quals caldria afegir encara les petites viles nobiliàries com Santa Pau, una pobla fundada vers 1300. Aquesta mobilitat de la pagesia, estimulada pel desenvolupament de ciutats i petites viles, va ajudar a consolidar la remença. No per aturar els fluxos poblacionals sinó per regular-los i convertir-los en una font d'ingressos més per als senyors dels masos.

La creació de noves viles sempre es va fer en un context competitiu i senyorial.⁴⁸ Per als impulsors de les noves viles era important atreure pobladors i aquests, majoritàriament, provenien dels masos de l'entorn. Alguns dels excedents demogràfics dels masos s'havien traslladat als pobles o celleres que es formaven al voltant d'algunes esglésies. Però durant els segles XII i XIII, les ciutats i viles van ser

45 LLUCH, *Els remences...*, p. 252-275.

46 Arxiu de St. Daniel, perg. 84, 1215. Editat per J. M. MARQUÈS, *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Barcelona, 1997, p. 195-196, doc. 127.

47 J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, 1978 (1a ed. 1945), p.24.

48 En aquest apartat ens inspirem de V. FARIAS, *El mas i la vila a la Catalunya medieval: els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, 2009, especialment p. 396-404.

també poderosos focus d'atracció de pobladors. L'any 1267, el rei Jaume I va impulsar el desenvolupament de la vila de Figueres amb una carta de franquesa adreçada a 23 pobladors, tres dels quals duïen els noms de masos de la parròquia de Maçanet de Cabrenys ben documentats des del segle XI. Segons la franquesa del rei, els nous pobladors de Figueres que venien de dominis eclesiàstics, nobiliaris o d'altres viles no havien de pagar la redempció. Segons una queixa adreçada al rei Pere el Gran, l'any 1281, s'acceptava a la vila gent que encara conservava els seus masos i bordes. El rei va decidir prohibir aquesta situació i en una famosa constitució de les corts de Barcelona de l'any 1283 (*Item quod in terris sive locis*), va proclamar que, en general, tots els qui venien d'altres dominis per instal·lar-se en una de les seves viles havien de pagar la redempció o remença si així era costum de fer-ho.⁴⁹ Una concessió semblant era el resultat de la situació crítica en que es trobava el rei amb una invasió que amenaçava d'entrar precisament per l'Empordà. Per tant, en una circumstància en què era més important que mai assegurar-se el suport dels nobles empordanesos.

Un problema semblant al provocat per la fundació de Figueres i la carta de 1274 va sorgir a l'altre extrem del comtat de Besalú, amb la fundació de La Ral uns quants anys abans. Vers el 1248, la nova població atreïa habitants de la vila de Camprodon i l'abat de St. Pere, senyor de la vila, hagué de concedir una generosa carta de franqueses als habitants de Camprodon per frenar la deserció en benefici de la fundació reial i arribar a un acord amb el rei Jaume I.⁵⁰ Anys després, el 1262, el rei va signar un altre acord amb l'abat de St. Joan de les Abadesses, senyor d'una altra petita vila veïna. En aquest cas l'abat acceptava que homes del seu domini es traslladessin al domini del rei sense pagar la remença (*sine aliqua redempcione*), sempre i quan ho fessin de veritat, és a dir ocupant una casa a La Ral i evidentment deixant d'ocupar un dels masos del monestir. L'abat, sobretot, volia evitar que els pagesos que tenien la major part de terres del seu domini, els titulars dels masos, es convertissin en homes del rei i en veïns de la nova vila.⁵¹

Les migracions de població rural cap als nous nuclis de població és quelcom que trobem també en el sentit contrari és a dir des de dominis aristocràtics cap a les viles fundades pels monestirs. Un cas emblemàtic és el d'Olot, en la senyoria del monestir de Ripoll, que es desenvolupava llavors, amb una carta de poblament, ara perduda, del 1206. El nucli urbà atreïa pagesos dels masos de l'entorn, molts dels quals depenien del vescomte de Bas. Així ho demostra un acord del 1218 entre l'abat de Ripoll i el representant del vescomte de Bas, pel qual el primer es comprometia a no acceptar a Olot ningú que vingués del domini dels Bas sense permís del vescomte.⁵² Un permís que es podia canalitzar a través del cobrament de la remença.

Els intents més o menys reeixits de creació de noves viles anaven acompanyats d'un creixement, també, de les ja existents com era el cas de Besalú. Els mecanismes per regular la transferència de població dels dominis rurals havien de ser força similars. En tot cas l'increment de la població dels nuclis urbans va anar lligat a un creixement espectacular dels mercats i dels intercanvis durant els segles XII i XIII, un altre dels grans canvis que van afectar les comunitats pageses medievals.

49 Carta de franquesa del rei Jaume I per a Figueres del 1267: FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I-1, Madrid-Barcelona, 1969, p. 464-467, doc. 316. Entre els destinataris de la carta reial hi havia gent com Arnau Moler, Bernat Cherig i Guillem Rotbald que tenien per cognom el nom d'un mas de Maçanet de Cabrenys: BC, perg. 9853 i 9854, MARQUÉS, *Escriptures...*, n. 76 i 77; ADG, pergs. St. Feliu de Cadins, n. 8 de l'any 1174. Altres destinataris duïen un cognom que els relacionava amb altres pobles veïns com Ordís o Lladó. La intervenció de Pere II el Gran davant els qui s'instal·laven a Figueres tot i tenir masos i bordes, a Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Pere II, Reg. 50, fol. 244. La constitució de les corts de Barcelona del 1283 és també coneguda amb el seu títol en català: *En les terres o llocs*.

50 FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia...*, I-1, p. 423-425, doc. 290 i I-2, p. 612-613.

51 A. PLADEVALL, "Creació i antagonisme de les vegueries de La Ral i Camprodon", *Estudis d'història medieval*, 4, 1971, p. 27-55, doc. 5.

52 X. PUIGVERT, *L'època medieval*, Olot, 1996 (*Quaderns d'història d'Olot*, 3), p. 26 i 32.

El desenvolupament dels mercats

La proliferació de mercats i fires en el comtat de Besalú durant els segles IX-XIV ja ha estat descrit per J. M. Salrach en un treball exhaustiu sobre el tema.⁵³ Si bé els mercats de Besalú i Banyoles, així com els d'Arles i Ripoll tenien uns primers esments en la documentació del segle XI, és durant el segle XII quan van proliferar els mercats o s'esmenten per primer cop com a mercats institucionalitzats. Pocs anys després de la incorporació del comtat de Besalú als seus dominis, el comte Ramon Berenguer III va concedir diversos privilegis per a la celebració de mercat a poblacions com Camprodon el 1118, Arles el 1119 o St. Pau de Segúries el 1128. Anys més tard, els successors del comte van confirmar els mercats que tenien lloc a Banyoles, Bàscara i Olot. Si deixem de banda Besalú i el nucli del Mallol que impulsen els vescomtes de Bas o més tard el de Santa Pau, la majoria d'aquests mercats es desenvolupaven en les viles que impulsaven els monestirs.

El desenvolupament dels mercats tenia una incidència notable en el desenvolupament urbanístic dels nuclis urbans, doncs encara avui és fàcilment constatable la centralitat dels espais destinats al mercat, les places del mercat, en les trames urbanístiques creades durant aquelles centúries. Una permuta entre la vescomtessa de Bas Almodis, acompanyada del seu fill Hug I de Cervera, i el capellà de St. Esteve d'en Bas, de l'any 1155, permet copsar la incidència del mercat en la formació de les viles. En aquesta permuta, els vescomtes cedien els delmes de les lleudes del mercat situat al puig de St. Esteve a canvi de l'espai i plaça al costat del cementiri per fer-lo servir com a mercat. Si el mercat fracassava, el capellà de St. Esteve o els seus successors tenien la possibilitat de recuperar la plaça i les cases que hi hagués construïdes.⁵⁴ Una iniciativa urbanística semblant va permetre als abats de St. Esteve de Banyoles, St. Joan de les Abadesses o Sta. Maria d'Amer impulsar alhora el mercat i un procés d'urbanització que havia de deixar espai per a les taules del mercat en un punt central al bell mig de la nova vila.

En el cas de Besalú notícies aïllades fan aparèixer, també, una ampliació de l'espai urbanitzat lligada en part al desenvolupament del mercat. Un privilegi del rei Alfons, del 1171 autoritzava els monjos de St. Pere de Besalú a edificar en l'espai del cementiri, antigament anomenat Prat, parades, cases i obradors.⁵⁵ Per tant, l'abat de St. Pere intentava canalitzar el desenvolupament que experimentaven el mercat i les manufactures locals des de mitjan segle XII. Altres indicis del creixement de la vila durant el segle XII inclouen la construcció de cases al burg l'any 1183 o l'existència d'uns forns de calç (*calcinarios*) prop del pont, l'any 1175, destinats probablement a produir aquest material per a la construcció. L'any 1209, el rei Pere I el Catòlic donava llicència a l'abat de St. Pere per a construir cases extramurs alhora que autoritzava a poblar-les amb famílies als quals el rei eximia de diverses prestacions i serveis.⁵⁶

El desenvolupament de Besalú com el d'altres viles de l'època tenia molt a veure amb una activitat creixent als mercats. D'una banda calia que hi hagués a l'entorn una economia rural capaç de sustentar una població urbana cada cop més gran. Les necessitats alimentàries dels habitants de Besalú s'havien de cobrir amb els excedents agrícoles que els pagesos dels masos portaven a vendre al mercat. Per tant el mercat era una institució indispensable per cobrir una bona part de les necessitats alimentàries de les llars de Besalú. El mercat també complia una funció essencial per poder abastir amb matèries primeres com la llana o les pells els obradors de la vila que es dedicaven a la producció tèxtil o a la pe-

53 J. M. SALRACH, "Mercats i fires: el despertar de l'economia en terres de Besalú (segles IX-XIV)", *Annals del Patronat d'estudis històrics d'Olot i comarca*, 14, 1996-98, p. 11-36.

54 *solum et plateam... ad opus negociacionibus... si forte devenerit quod mercatum destruantur, Sci Stephanus et tu Bernardus capellanus vel tui successores recuperetis solide et libere ac sine blandimento solum et plateam suprascriptam et domos ibi edificatas* (Arxiu capitular de Girona, perg. 296, 1155).

55 *Edificetis et faciatis tabulas et pedrons et casas et operatorios et alia que facere volueritis in ipso cimiterio Sancti Petri quod antiquitus solebat appellari Prad...*; ACA, pergs. Alfons I el Cast, n. 97, 1171; editat a MONSALVATJE, *Notícies històriques...*, XV (Colecció diplomàtica, 5), doc. 2246.

56 Es tracta de quatre *mansiones* a construir *in capite illius condamine uestre que est in Bisulluno supra porta Aquarum extra murum* on els monjos poden *mitere et popolare habitatores cum suis familiis*; Arxiu de Montserrat (AM), pergs. St. Pere de Besalú, n. 8; editat a BISSON, "El senyoriu reial...", p. 35-42. Una iniciativa semblant per part dels canonges de Sta. Maria de Besalú va rebre una confirmació del mateix rei Pere, l'any 1213 (ADG, pergs. Sta. Maria de Besalú, n. 74).

lleteria. És possible que alguns mercaders anessin directament als pobles o masos de la comarca per a adquirir directament les collites, però també els mercaders solien utilitzar els mercats per a comprar i vendre. Una part important de la població pagesa era, a més, consumidora de productes manufacturats com per exemple els teixits de roba, les sabates o les eines de metall, que podien adquirir als obradors de la vila o al mercat. D'aquesta manera la ciutat se situava al centre d'una àrea d'intercanvis entre l'economia rural i la de la vila que estimulava una especialització creixent a tots nivells: tan en la producció dels masos com en la de les manufactures urbanes. Hi havia mercaders que portaven de lluny altres productes que era difícil trobar en un entorn proper. Entre els productes més coneguts d'aquest comerç de llarga distància hi ha les espècies que s'importaven d'Orient. Les espècies havien de fer un llarg camí per mar i per terra fins arribar a Besalú, però una gran quantitat de pebre arribava de manera constant a les parades del mercat. Així s'explica que a Besalú, com a d'altres indrets, alguns censos anuals que cobraven les senyories urbanes es paguessin en pebre.⁵⁷ Sabem que altres productes, com per exemple els teixits de llana, podien venir de lluny, ja que des del segle XII hi havia mercaders especialitzats en portar cap a la Mediterrània els fins i luxosos productes elaborats als tallers flamencs o del nord de França. La participació dels pagesos com a consumidors als mercats no fa inversemblant que pebre o teixits septentrionals arribessin als punts més remots del comtat. La integració dels mercats connectava cada cop més les comunitats pageses del comtat de Besalú amb unes xarxes comercials d'abast internacional.

Un element indestruïble de l'expansió dels mercats era la difusió en l'ús de la moneda i el crèdit. Mercaders cristians i jueus eren capaços d'oferir petites quantitats de diners en préstec o oferir mercaderies amb pagament diferit als pagesos dels masos. Tot això explica per què una part important de la pagesia disposava de numerari o de la possibilitat d'obtenir-ne als mercats. Un indicador de la disponibilitat de numerari per part de la pagesia és la seva capacitat de pagar censos en diners, però les queixes presentades pels pagesos de la vall de Ribes, a la segona meitat del segle XII, són més significatives. Molts dels pagesos de la vall es queixaven contra Ramon de Ribes i lamentaven que els havia pres diverses quantitats de diners. Tal com afirma T. Bisson és una prova de la disponibilitat de diners per part de les famílies pageses. Un dels participants a la llista de queixes, Joan Miró, apuntava que li havien pres una túnica i una capa que valien 30 sous.⁵⁸ Per tant els pagesos, acostumats a freqüentar els mercats i fer ús de la moneda, sabien el preu de les coses que tenien a casa: roba, cobrellits i mantes, animals i eines.

La inserció de la pagesia en les xarxes comercials, estimulava segurament les desigualtats de riquesa, però també va promoure canvis socials profunds que afectaren les comunitats pageses en el moment que aquestes aconseguïen un major reconeixement institucional.

La comunitat pagesa i la concreció institucional

En el context descrit en els apartats anteriors es podria creure que la comunitat pagesa té poca rellevància. Els masos ocupaven espais que en altres regions eren d'ús comunitari. La senyoria no sempre donava cohesió a la comunitat pagesa perquè en l'àmbit local els pagesos d'una mateixa parròquia sovint depenien de diversos senyors. La servitud era, en bona part, un reflex d'aquesta fragmentació de la senyoria: cada senyor s'assegurava un certs drets sobre els homes i dones dels seus masos. Tampoc el context econòmic afavoria la cohesió de la comunitat pagesa. El mercat estimulava els lligams en una escala que superava el marc de la comunitat local i res no impedia als pagesos d'un mas dirigir-se a més d'un mercat en funció de les seves necessitats o conveniències. Tanmateix per a determinats afers existia una comunitat pagesa que sovint transcendia els límits imposats per les senyories.

57 Arxiu Diocesà de Girona (ADG), perg. de Sta. Maria de Besalú, 53 (1197), 66 (1203) i 68 (1207); regist a J. M. MARQUÈS, "Pergamins de Santa Maria de Besalú a l'Arxiu Diocesà de Girona", *Annals. Patronat d'estudis històrics d'Olot i comarca*, 1990-91, p. 239-310, docs. 52, 65 i 67. Sobre la importància del pebre en l'occident medieval: P. FREEDMAN, *Lo que vino de Oriente: las especias y la imaginación medieval*, València, 2010.

58 T. N. BISSON, *Veus turmentades: poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*, Barcelona, 2003, p. 53-56.

Hi havia nombrosos àmbits on la col·laboració entre els membres d'una comunitat pagesa era la norma a l'època medieval. A bona part de Catalunya, els pagesos dels masos compartien els serveis d'un mateix ferrer. La possibilitat d'accedir a la ferreria donava lloc al pagament d'un cens anual, el lloçol, que pagaven molts pagesos dels masos. En general a Catalunya funcionaven en règim de monopoli i el senyor cobrava dels ferrers per tal de garantir l'exclusiva dels seus serveis en un territori determinat. El pagament del lloçol i el funcionament de les ferreries han deixat molts rastres a la documentació, en part pels conflictes que generava la implantació d'aquests monopolis i el seu àmbit territorial.⁵⁹ També els molins eren infraestructures molt sovint compartides per diversos masos, però rarament s'identificava els seus usuaris amb els membres d'una comunitat pagesa, per la proliferació de molins a molts indrets.

Al comtat de Besalú, com a la resta de la Catalunya vella, la comunitat pagesa s'articulava sobretot a través de la parròquia. En els segles de la baixa edat mitjana les dones i els homes s'identificaven en relació a la seva parròquia, i els masos se situaven sistemàticament en relació a una parròquia. La parròquia ofería un marc de sociabilitat per a la població rural dels masos o de les petites aglomeracions dels voltants de les esglésies.⁶⁰ Tal com ha analitzat de manera exhaustiva E. Mallorquí, al segle XIII, l'embranchida del IV concili del Laterà va reforçar l'implicació dels laics en la vida interna de les parròquies i això es manifesta en les visites pastorals on els parroquians eren interrogats i considerats responsables de la bona marxa de l'església local. La multiplicació de les confraries i la participació en la gestió de l'"obra" són altres exemples de la concreció del paper dels laics en la vida parroquial. Al marge de la parròquia, tenim poques dades sobre la dinàmica de la comunitat pagesa. Sabem que en alguns indrets hi havia homes bons o prohoms capaços de fer de consellers de la comunitat, tot i que no fossin encara síndics o representants formals d'una "universitat", una comunitat jurídicament constituïda. Tot i això, és indubtable que els membres de les comunitats pageses eren capaços de reunir-se i prendre decisions que els afectaven col·lectivament.

Hi ha diversos exemples que permeten il·lustrar el funcionament d'una comunitat pagesa del comtat de Besalú durant els segles XII i XIII. Els més significatius són negociacions entre comunitats pageses i el senyor per obtenir la supressió d'alguna renda o exacció, a través del seu rescate per una certa quantitat de diners o la seva commutació per una altra. Per exemple, l'any 1154, la vescomtessa de Bas, Almodis, va acceptar el rescate d'un mal ús cobrat en forment als masos de la parròquia de Vallfogona a canvi del pagament de 300 sous i 30 sous suplementaris per al batlle del domini com a compensació pel seu redelme. Tot plegat en compliment d'una darrera voluntat del difunt Ponç de Cervera, marit d'Almodis.⁶¹ Reunir els diners per efectuar el pagament a la vescomtessa implicava, com a mínim, una reunió i un acord dels membres de la parròquia.

Molts més detalls es poden obtenir d'un acord subscrit entre l'abat del monestir de St. Pere de Besalú i els habitants de la parròquia de Batet de la Serra, de l'any 1228. També es tracta de la redempció o commutació d'una exacció cobrada pels monjos de Besalú a l'esmentada parròquia. L'abat Guillem es va avenir a suprimir uns pagaments en vi que els homes de Batet portaven al seu celler en virtut d'un enigmàtic *districtum taberne* o *taberne* i un dret dels raïms. A canvi, els parroquians de Batet van oferir un cens anual de 52 aimines de forment que caldria dipositar al graner que els monjos tenien a la mateixa parròquia.

No coneixem el context que explica aquesta commutació. És possible que el cens fix fos preferible a un dret aleatori o arbitrari, però també que una part de la vinya de la parròquia s'estigués substituint

59 V. FARIAS, "La ferreria i el mas al nord-est català medieval", *Quaderns Centre d'estudis comarcals de Banyoles (Actes del col·loqui de tardor "El mas medieval a Catalunya")*, 19, 1998, p. 29-44; Id., "Les ferreries al nord-est de la Catalunya Vella (segles XI-XIV). Una contribució a l'estudi d'una institució senyorial" a *L'obtenció del ferro pel procediment directe entre els segles IV i XIX. Actes del 6è curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 2001, p. 35-62.

60 MALLORQUÍ, *Parròquia i societat rural...*, especialment p. 380-469.

61 FERRER, *Diplomatari...*, doc. 101.

pel conreu de forment - el text al·ludeix a l'arrencament de les vinyes – en un context d'expansió del mercat d'Olot i per tant de la demanda de cereal. L'acord és excepcional perquè inclou el repartiment de les 52 mesures de forment entre 20 masos de la parròquia i el batlle, amb valors desiguals que van des d'una aimina anual fins a quatre. Si bé el text esmenta uns prohoms de Batet per supervisar l'arrencament o eventualment replantació de la vinya, l'acord no els fa intervenir en el que és essencial: el compromís de pagar el nou cens en substitució de la vella exacció. L'acord va ser signat per un representant de cadascun dels 20 masos a més dels monjos, però no pel batlle que tenia al seu càrrec tres masos. El text especifica, però, que el batlle no havia de patir cap perjudici i que aquest rebria anualment un corbell o cistell de raïms dels masos que pagaven una aimina de forment, dos dels qui devien dues aimines o més, excepte un dels masos que en portaria un i mig. No sabem amb quin criteri es va fer la distribució del cens de cereal, però es devia relacionar amb les dimensions de les respectives explotacions agrícoles, la part dedicada prèviament a vinya o senzillament amb els desiguals nivells de fortuna. En resum, com en el cas de Vallfogona, la comunitat pagesa havia sigut capaç de reunir-se i acordar no només la commutació sinó també la distribució interna del nou cens.

El text pot donar la impressió d'afectar tota la parròquia de Batet, però la documentació conservada permet constatar que al costat dels masos de St. Pere n'hi havia d'altres que depenien d'altres senyors. L'any 1223 un litigi va enfrontar els oficials reials amb l'abat Guillem de St. Pere quan aquest va voler imposar a tota la parròquia de Batet la seva jurisdicció – la firma de dret – en contra dels interessos de la jurisdicció reial. El més significatiu és que segons sembla l'abat pretenia imposar aquesta jurisdicció no només als seus homes propis sinó també als que ho eren de cavallers, aquests mateixos cavallers i homes d'altres institucions.⁶² Gràcies a aquest document sabem per tant que a Batet de la Serra hi havia altres masos a més del ja esmentats a la llista de 1228 que depenien de petits dominis dels cavallers del lloc. Uns quants anys més tard tenim dades més concretes sobre algun d'aquests dominis. En efecte, els anys 1275 i 1276, Ramon de Sala va cedir als monjos dues bordes, dites Casamitjana i Colell que tenia a Batet de la Serra.⁶³ Ramon era, sens dubte, un dels cavallers al·ludits al litigi de 1223 que posseïa masos o bordes a la mateixa parròquia on els abats de Besalú tenien més d'una vintena de masos, un graner i un celler. Pocs anys després de la commutació de 1228, el batlle Ramon Pere, juntament amb la seva muller Guillema i el seu pare Ramon, va vendre al monestir de St. Pere el seu dret a rebre dels masos de Batet quinze cistells i mig de raïm a canvi de 200 sous. En el text s'especificava quins eren els masos que devien aquesta prestació al batlle: 8 dels que constaven a la llista de 1228 i un que no hi era, el mas Forn. L'aparent coherència de la comunitat pagesa de Batet de la Serra tenia múltiples matisos i variants en funció de la qüestió que els afectava.

Alguns dels masos esmentats a principis del segle XIII a Batet de la Serra van tenir una llarga vida. Uns quants noms dels masos medievals s'han conservat fins avui, tot i que no podem estar segurs que es tracti dels mateixos. Però és innegable que el món dels masos medievals ha deixat una marca perdurable en el paisatge humà de l'antic comtat de Besalú. La comunitat pagesa en aquests segles anteriors a la seva institucionalització amb el reconeixement legal com a universitat va mostrar-se activa i rellevant en nombrosos fronts. Malgrat els diversos elements que hi jugaven en contra – el poblament dispers, la fragmentació de la senyoria o la penetració de les forces del mercat – la comunitat pagesa va manifestar signes inequívocs de ser una realitat dinàmica i flexible capaç de negociar internament i amb els seus senyors en un context de canvis socials, econòmics i polítics.

62 *Super possessione firmamentorum de directo omnium hominum ville et tocuis parrochie de Betedo que dictus abbas ad se pertinere dicebat non solum in hominibus suis propriis licet etiam in omnibus aliis hominibus militum et in ipsis militibus et in hominibus qui sunt ibi aliorum locorum venerabilium*, ADG, pergs. St. Pere de Besalú, n. 14, 1223.

63 Arxiu Diocesà de Girona (ADG), pergs. de St. Pere de Besalú, n. 33-34, 1275-1276. Un pocs anys abans l'abat establia Guillem de Freixa (*Fraxino*) i família al mas Montgai que tampoc apareix a la llista del 1228 (ADG, pergs. St. Pere de Besalú, n. 25, 1265).

Apèndix - I

1228, 25 de febrer

L'abat Guillem del monestir de St. Pere, amb la voluntat de la comunitat, cedeix als homes de la parròquia de Batet [de la Serra] tot el que rep de les seves vinyes – el districtum taberne, tot el que li pertoca per la taberna i el dret dels raïms – a canvi d'un cens anual de 52 aimines de forment repartits entre els masos.

A. Arxiu de Montserrat, pergamins de St. Pere de Besalú, n. 9.

(manca subscripció de l'escrivà)

Guillelmus dei gratia abbas Sci Petri de Bisulluno voluntate fratrum eiusdem loci damus remitimus et penitus evacuamus vobis hominibus parrochie de Bateto quorum nomina subscribuntur et posteris et successoribus vestris inperpetuum omnia hoc quod cellarium nostrum accipit et accipere debet de vino in omnibus tenedonibus et plantis vini ubicumque et quascumque habetis qualicumque racione remittendo et evacuando vobis perpetuo districtum taberne et omne hoc quod per tabernam domini nostre facere tenebamini ut decetero vos vel vestri a nobis vel a successoribus nostris non conveniamini nec dstringamini set tabernam et ius totum racemorum quocumque modo nobis facere teneamini vobis et vestris a nobis penitus sit indultum remissum et evacuatum sine exceptione et revocacione aliqua.

Et accipimus a vobis pro his predictis quinquaginta et duo eminalia frumenti boni et sicci et nitidi ad eminale nostrum tradita annuatim censualia et solvenda in granerio nostro de Bateto in festo Sancte Marie augusti solucionem quorum .LIIa. eminalium quilibet vestrum de voluntate et consilio vestro sic constituistis et de anno in annum decrevistis dividendam et constituendam, scilicet:

Mansus de Belvespre tria eminalia, mansus de Maruins quatuor eminalia, mansus Rodballus unum eminale, mansus Boshom duo eminalia et medium, mansus Otger .Ilo. eminalia, mansus de Combadaval, tria eminalia, mansus de Umatello tria eminalia, mansus de Fossis quatuor eminalia, mansus de Nogerio tria eminalia, mansus .R. de Mata quatuor eminalia, mansus de Gurgitibus tria eminalia, mansus Geraldus Ferrer duo eminalia, mansus de Frexano unum eminale, mansus de Serrato duo eminalia, mansus de Pugollo duo eminalia, mansus Gerladi Bateti tria eminalia, mansus de Pugoloso duo eminalia et medium, mansus de Rovira unum eminale, mansus de Planella duo eminalia, mansus de Guadalmar duo eminalia, mansus des baiulo duo eminalia pro manso suo et pro mansionaria sua de Claperio et de Figeria.

Et sit manifestum quod si trilie vel plante quas ad presens habetis erradicare fuerint liceat vobis alibi plantare consilio nostro et cogniscione duorum proborum hominum ville de Bateto in tanta quantitate quanta fuerit in illis herradicatis et herradicare colantur ad panem tamen teneatis illas ad vinum tantum donec plante nove levant.

Et intelligimus in hoc nullum esse factum periudicium baiulo set unusquisque qui dabit nobis unum eminale det baiulo unum comune corbellum racemorum, et illi qui nobis dabunt .Ilo. eminalia vel ultra dent baiulo duo corbella excepto manso .P. Otger qui dat duo eminalia qui non teneatur dare baiulo nisi unum corbellum et medium.

Et nos Batetus Boshom et .P. Otger et Iohannes Rodballus et .R. de Combadaval et Geraldus Ferrer et Geraldus de Gurgitibus et .G. de Frexano et Iohannes de Pugello et Geraldus Bateti et .A. de Guadalmar et .G. de Rovira et .R. de Umatello et .G. de Maruins et .R. de Belvespre et .P. de Nogerio et .R. de Mata et .P. de Pugoloso et .P. de Fossis et Iohanne de Planella et .R. de Serrato recognoscentes hunc contractum ad utilitatem nostram evenire per nos et per omnes nostros habita plena deliberacione promittimus predictum frumentum censuale annuatim solvere in festo predicto sicut utriusque nostrum sua pars solvendi est superius constituta et recognoscimus non esse lesos nos in aliquo nec deceptis

set esmendatam esse plenarie et satisfactum pro predicta taberna et jure racemorum nobis a vobis superius diffinitis.

Actum est hoc .VI. kalendas marcii anno Domini M.CC.vicesimo septimo

Guillelmi bisulduni abbatis sig+num, Arnallus de Olivis subscribo*, S+num Bernardi prioris+, Bernardus de Salis elemosinarius subscribo, Sing+num Poncii monacho, Sig+num Arnalli Tizonis monacho*, sig+num Ademarii monachi,

Sig+num Bateti Bosom, sig+num .P. Otger, sig+num Johannis Rodballis, sig+num R. de Cumba daval, sig+num Geraldi Ferrer, sg+num Geraldi de Gurgitibus, sig+num G. de Frexano, sig+num Johannis de Pugollo, sig+num Geraldi Bateti, sig+num A. de Guadalmars, sig+num G de Rovira, sig+num R. de Uimatello, sig+num G. de Maruins, sig+num R. de Belvespre, sig+num .P. de Noferio, sig+num R. de Mata, sig+num .P. de Pugoloso, sig+num .P. de Fossis, sig+num Johannis de Planella, sig+num .R. de Serrato, qui hoc firmamus et laudamus.

* signatures autògrafes.

Apèndix - II

Els masos del domini de St. Pere de Besalú a Batet de la Serra (1228 i 1237) amb el nom dels signataris. (amb un asterisc els que s'esmenten en la cessió dels drets del batlle del 1237)

Guerau Batet (Geraldus Bateti)

Batlle

Bellvespre (R. de Belvespre)

Boshom (B. Boshom)*

Claper (en mans del batlle)

Comadavall (R. de Combadaval)*

Guerau Ferrer (Geraldus Ferrarius)

Figuera (en mans del batlle)

Forn* (només el 1237)

Fosses (P. de Fossis)*

Freixe (G. de Frexano)*

Godomar – (A de Guadalmar)

Gorges (Geraldus Gurgitibus)*

R de Mata (R. de Mata)

Maruins (G. de Marvins)

Noguer (P. de Nogerio)

Otger (P. Otger)*

Planella (Iohannes de Planella)

Pujol (Iohannes de Pugollo)

Pujalós (P. de Pugoloso)

Robau (Iohannes Rodballus)*

Rovira (G. de Rovira)

Serrat (R. de Serrato)

Uimatell (R. de Uimatello)*

